

Nuray Namus qızı Fətiyeva⁵¹

TÜRK DİLİNDƏ KİŞİ BAŞ GEYİM ADLARININ SEMANTİK TƏHLİLİ

Giriş. Dünyada mövcud olan hər bir xalqın, toplumun mədəniyyətindən, həyat tərzindən izlər daşıyan və bu mədəniyyətin bir parçası olan geyimlər sosial kimliyin bir hissəsidir, onun konkret göstəricisidir. Hər bir geyim və bəzək əşyaları məxsus olduğunu xalqın və aid olduğu tarixi dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Biz geyim adları vasitəsilə bir xalqın sosial və mədəni həyatı, dünyagörüşü, psixoloji meyilləri və dini-fəlsəfi inancları haqqında məlumat əldə edirik. Bu cəhətdən baş geyimləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Əsas. Dünyanın müxtəlif yerlərində insanların yaşadıkları ətraf onların geyimlərindəki ən təməl faktor olmuş və bu faktorun təsiri ilə hər topluma aid bir geyim mədəniyyəti formalaşmışdır. İnsanlar ilk öncə isti və soyuq, qar və yağış kimi təbiət hadisələrindən qorunmaq üçün geyinmək ehtiyacı duymuşlar. İqlim, coğrafiya və təbiət şərtləri qədər dini inanclar və mədəni dəyərlər də müxtəlif geyim biçimlərinin formalaşmasına təsir etmişdir. Adət-ənənələr və həyat şəraitinin geyim biçimlərindəki ən böyük təsiri qadın və kişi geyimlərinin bir-birindən fərqlənməsidir. Geyimlərdə bu cür inkişaf və dəyişiklik estetik və tərz anlayışının formalaşmasına yol açmış, müxtəlif millətlərin və toplumların dini inanclarına, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə görə fərqliliklər göstərmişdir.

Türk xalqlarının tarixi qədər onlarda geyim mədəniyyətinin də tarixi çox qədimdir. Qədim zamanlarda türklər əsasən köçəri həyat yaşadıkları üçün geyimləri əsasən dəridən hazırlanırdı. Onlar qoyun, quzu, keçi, siğır, ayı, qaban kimi ovladıkları və ya bəslədikləri heyvanların dərisindən istifadə edirdilər. Oturaq həyata keçdikdən sonra dəri ilə bərabər toxunma parçalardan da geyimlər hazırlanırdı.

“Anadolu insanının mənəvi dünyasını əks etdirən forma və motivlərlə bəzədilmiş geyimlər, eyni zamanda onların adət-ənənələrinə bağlı qalmalarına da kömək etmişdir. Orta Asiyadan gəlib Anadoluya yurd salan türklərin geyim ənənəsi Anadolu yerli geyim ənənəsi ilə yoğrularaq formalaşmışdır. Anadolu türk geyim ənənəsi materialı, forması və bəzəkləri ilə türk xalq mədəniyyətinin zəngin qaynaqlarından biridir” [1, s. 69].

Osmanlı İmperiyası dövründə isə həm qadın, həm də kişi geyimlərində islam dininin təsirini görmək mümkündür. “Osmanlı İmperiyası dövründə qadınlar və kişilər, ictimai statuslarına və dinlərinə görə geyindirilər” [1, s. 69]. 19-cu əsrin sonuna doğru isə Avropa təsirini müşahidə edirik.

Geyim növlərinin yalnız forması deyil, onların rəngləri, müxtəlif ornamentli naxışları da məxsus olduğu xalq və onun tarixi haqqında çox şey ifadə edir.

Zamanla bu geyimlər bir şəxsin cinsiyyətini, millətini, aid olduğu bölgəni, qəbiləni, mədəniyyətini, dini inanclarını, hiss və düşüncələrini, onun peşəsini, vəzifəsini, iqtisadi vəziyyətini əks etdirmişdir. Bu cəhətdən baş geyimləri üst geyimlərinə nisbətən daha önəmli olmuşdur. Diqqəti cəlb edən baş geyimləri ilk baxışdan həmin şəxsin aid olduğu tayfa, onun peşəsi, tutduğu vəzifəsi, dini görüşü haqqında çox şeyi bildirir. Türk kişi baş geyimləri müxtəlif rənglərdə, əsasən dəridən, yun və pambıq parçadan hazırlanırdı.

Türk kişi baş geyimlərinin materialı, istifadəsi və tarixi qədər onları ifadə edən adların semantik strukturu da önəmlidir.

Türk kişi baş geyim adlarına *arakiye*, *barata*, *börk*, *dardagan*, *fes*, *hartavi*, *kalafat*, *kallavi*, *kalpak*, *kavuk*, *ketfiye*, *küləh*, *miğfer*, *mukaddem*, *mücevveze*, *papaq*, *perişani*, *sarık*, *şubara*, *takke*, *tenmure* və s. kimi sözləri aid etmək olar.

Arakiye - Dərvişlərin başlarına geyindikləri yundan və ya pambıq parçadan hazırlanmış baş geyimi növüdür [2, s. 62]. Rəşat Ekrem Koç isə qeyd edir ki, tiftikdən hazırlanmış incə, xəfif küləhin adıdır. Arakçından fərqi odur ki, evdən çıxarkən arakiyənin üstündən başqa bir *küləh* və ya *sarıq* geyinilir. “Bu söz ərəb dilində “tər” mənasını verən *arak* sözündən götürüldü” [10].

Börk - Ağ keçədən və ya ağ yun parçadan hazırlanan bu baş geyimi yeniçərilərə məxsus olmuşdur. *Üsküf* adı verilən bu baş geyimi yeniçərilərin mərasim başlığı idi [8, s. 45]. Bu söz həttə XI əsr abidəsi olan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsərində də işlənmişdir: *Börk* “*başlıq*, *papaq*”. Müəllif bu sözü cümlədə işlədərək göstərir: “Tatsız türk bolmas, başsız *börk* bolmas = tatsız (acəmsiz) türk, başsız *börk* olmaz” [6, s. 357]. Biz bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də rast gəlirik: “Bəg yigit, baş əsən olsa, *börk* bulınmazmı olur?” [7, s. 114].

Fes - Osmanlı dövlətində və bir çox İslam ölkələrində geyinilən, qalın, qırmızı parçadan hazırlanmış kişi baş geyimidir [2, s.379]. “Aziziye biçimində kocaman bir qırmızı *fes*, saçsız başını kulaklarına kadar örtüyordu” (Rəşat Nuri Güntekin) [5,s.207]. “*Fes* Osmanlı dövlətində II Mahmudun dövründə istifadə olunmağa başladı. Bu baş geyimi Şimali Afrikanın Fəs ölkəsində hazırlanır və oranın adı ilə bağlıdır” [4, s.122].

Kalafat - Aşağı hissəsinə nisbətən yuxarı hissəsi geniş, yun parçadan hazırlanmış kişi baş geyiminin adıdır. Geyinən şəxsin vəzifəsinə görə qırmızı, bənövşəyi, yaşıl, sarı və dəvə tükü rənglərində olan yeniçəri başlığının adıdır [2, s. 607].

Kallavi – Macar sözü olub keçmişdə vəzirlərin geyindiği, keyfiyyətli və yüngül keçədən hazırlanmış, üstünə çox incə hind parçası sarılmış, ön hissəsində 4 barmaq enində maili qızılı işləmə olan, 40 santimetr hündürlüyündə, yuxarı hissəsi dar, aşağı hissəsi isə geniş və dördkünc, içində başın yerləşə bildiyi bir yuva olan böyük bir başlığın adıdır [2, s. 611].

Kalpak - Yundan və yaxud da buna bənzər parçadan hazırlanmış baş geyimidir. Türk dili ləhcələrində istifadə

⁵¹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, nfatieva@gmail.com

olunan "kapak, örtü" mənasında *kalıp* sözünə kiçiltmə əlaməti olan *-ak* şəkilçisi artırılmaqla düzəlmişdir: "kalıp+ak". Bu söz bulqar, serb, yunan, macar, rus və fars dili kimi qonşu dillərə və həmçinin Avropa dillərinə də keçmişdir [2, s. 613]. Hasan Erenə görə, türk dilində bu söz dialektlərin yalnız bir hissəsində işlənməkdədir. Digər dialektlərdə isə *kalpak* yerinə *börk* işlənir. Bu söz türk dilindən qonşu dillərə də keçmişdir. Bulqar və serb dillərində və macar dilində də *kalpak* kimi işlənir. Türk dialektlərindən slavyan dillərinə də keçmişdir. Rus dilində *kolpak*, fransız dilində *colpack*, alman dilində *kalpak* şəklində işlənir [3, s. 203].

Ketfiye - Ərəblərin istifadə etdiyi, çiyinləri örtəcək şəkildə başa sarılan püsgülü ipək örtünün adıdır. Türkiyənin Adana bölgəsində cənub və cənub-şərq xalqının bir qismi tərəfindən istifadə edilmişdir [2, s. 662]. Suriya, Fələstin, İraq kimi ölkələrə dövlət qulluqçusu kimi gedən türklər iqlim şəraitinə görə başlarına ketfiyə taxırdılar, hətta oradakı ordularımızın zabitlərinə də rəsmi formalarını geyinmiş olsalar da başlarına ketfiyə taxmağa icazə verilirdi [8, s. 156].

Külâh – Əsgərlər və hər təbəqədən olan insanlar tərəfindən əsrlər boyu geyinilmiş, təkəsi şüş, tikişsiz, tək parça keçədən olan baş geyimidir. Bu söz sonradan türk dilindən bulqar və serb dillərinə keçmişdir [2, s. 725]. "Fars dilində "zadəganlara məxsus yüksək başlıq" mənasında *külâh* və ya *küllah* sözündən götürülmüşdür. Bu söz orta fars dilində *kulâv* sözündən əmələ gəlmişdir" [10]. Biz bu sözə "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində də rast gəlirik: "Altmış ögəc dərisindən kürk eyləsə, topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərisindən *külâh* etsə, qulaqlarını örtməyən, qolı-budı xaranca, uzun baldırları incə, Qazan bəgün dayısı At ağzlu Aruz qoca çapar gəldi" [7, s. 49].

Miğfer - Başın hər tərəfini örtən zirehli baş geyiminin adıdır [2, s. 822]. Avropalı döyüşçülər başı tam örtən, yalnız göz yerləri açıq olan miğfərlər istifadə etmişlər. Türk miğfərləri isə sadəcə başın kəllə sümüyünü qorumuş, üz açıqda buraxılmışdır. Hökmdar miğfərləri isə qızıldan hazırlanmış, almaz və digər qiymətli daşlarla bəzədilmişdir" [8, s. 174]. "Ərəb dilində "örtmək" mənasını verən *gafir* sözündəndir" [2, s. 822].

Mücevveze – Sultan II Mahmud dövründə fəsin qəbuluna qədər böyük dövlət adamları tərəfindən alay və divan günlərində geyinilən, hörmə səbət üzərinə ağ tül parça sarılmış, üst hissəsinə qırmızı parçadan qabarıq bir təpəlik keçirilərək düzəldilmiş, 32-33 santimetr uzunluğunda, aşağıya doğru daralan, çox qıvrımlı bir baş geyimi növüdür [2, s. 866]. Bu söz ərəb dilində "bir əşyanın orta hissəsi, böyük yeri" mənasını verən *ceviz* sözündəndir, mənası "təpə hissəsi qoz kimi qabarıq olan" deməkdir [2, s. 866].

Sarıq - *Kavuk, külâh, fes* kimi baş geyimləri üzərinə sarılan incə parça, şala verilən addır. Fars dilində bu sözün qarşılığı *dəstar*, ərəb dilindəki qarşılığı isə *əmmamədir*. Bu söz türk mənşəli *sarmaq* feilindəndir. Sarıq sarılma şəkillərinə görə *burma sarıq, civan kaşı sarıq, katibi, dardağan, perişani* kimi növlərə ayrılır [8, s. 202]. "Birdən-birə omuz başında peyda olan yeşil *sarıklı*, ak sakallı, iri yarı bir hoca, doğrudan doğruya bana hitap etti" (Reşat Nuri Güntekin) [5, s. 202]. Biz bu sözə "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində də rast gəlirik: "Qazan bəgə gəldilər *sarıqların* yerə urdılar" [7, s. 168].

Takke – Yarım dairə şəklində olan, nazik bir parçadan hazırlanmış baş geyiminin adıdır [2, s. 1194]. "Bilirsən ki ben takkesiz, hırkasız bile yatamam" (Ahmet Hamdi Tanpınar) [9, s. 305]. "Bu söz ərəb dilində "kəmə, qübbə" mənasını bildirən *tak* sözündəndir. Sözün əsl yazılışı və oxunuşu *takiyedir*. Ancaq türk dilinə *takke* şəklində gəlmişdir" [8, s. 220].

Nəticə və elmi yenilik. Qədim zamanlardan müasir dövrümüze qədər müəyyən təsirlərə məruz qalaraq dəyişən və daha da təkmilləşən geyim adları hər bir dilin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Biz geyim adları vasitəsilə bir millətin sosial və mədəni həyatını, dünyagörüşünü öyrənmə imkanı qazanırıq. Tədqiqatda türk kişi baş geyim adları araşdırılmış və semantik təhlili verilmişdir. Bu adlar, əsas etibarilə İlhan Ayverdinin "Misalli Büyük Türkçe Sözlük"ündən seçilmişdir. Bu sözlərin hər birinin izahı, aid olduğu tarixi dövr, hər birinin etimologiyası və işləndiyi bədii əsərlərdən nümunələr verilmişdir. Bundan əlavə, bəzi məqamlarda Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsərində və "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənmiş olan sözlərlə müqayisələr də aparılmışdır.

Türk geyim adlarını, bu adlarda gizlənmiş olan mədəniyyəti, tarixi tədqiq etmiş olan Bahaeddin Ögel, Mahmud Tezcan, Reşat Ekrem Koç, Zeki Tez, Güllü Karanfil, Erman Artun və başqalarının araşdırmaları nəzərdən keçirilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Artun E. Adana və Osmaniye halk kültüründe giyim-kuşam geleneği//Eskişehir Osmangazi Üniversitesi yayınları, N-146, Eskişehir, 2008, s. 68-90
2. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük (A-Z). İstanbul: Kubbealtı Neşriyyatı, 2010, 1411 s.
3. Eren H. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 2 baskı, Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999, 512 s.
4. Eyuboğlu İ.Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988, 406 s.
5. Güntekin R.N. Çalıkuşu (roman). İstanbul: İnkılap Kitabevi, 541 s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Bakı, "Ozan", I cild, tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər, 2006, 512 s.
7. Kitabi – Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Tərtib edən: Samət Əlizadə, Bakı: "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 376 s.
8. Koçu R.E. Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü. Sumerbank Kültür Yayınları, 1969, 255 s.
9. Tanpınar A.H. Saatleri Ayarlama Enstitüsü (roman). Dergah Yayınları, Aralık 2014, 395 s.

İnternet resursları

10. Nişanyan Sözlük. "Külâh". 22.12.2023
<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/yeldirme>

Keywords: Turkish, culture, names of men's headgear, etymology of the names of headgear, semantic analysis.

Ключевые слова: Турецкий язык, культура, названия мужских головных уборов, этимология названий головных уборов, семантический анализ.

Semantic analysis of male headgear names in the turkish language

Summary

The article provides names of men's headgear that reflect the socio-political, cultural, economic conditions of different periods in the Turkish language, as well as the religious-philosophical beliefs and psychological tendencies of the people living in those periods. The article provides the meanings, explanations, historical periods, and etymologies of these terms. Examples of their usage in Turkish literary works are also included.

Some words in this article originate from Turkish and have influenced other languages, while others are common in Turkish languages and regional Turkish dialects. Additionally, some of these words appear in Mahmud al-Kashgari's "Divanü Lügat-it-Türk" and the "Book of Dede Korkut" epic.

Семантический анализ названий мужских головных уборов в турецком языке

Резюме

В статье представлены названия мужских головных уборов в тюркском языке, отражающие общественно-политическое, культурное, экономическое состояние различных исторических периодов, а также религиозно-философские убеждения и психологические наклонности людей, живших в эти эпохи. Приводится значение, объяснение, историческая принадлежность и этимология этих названий. Также приведены примеры употребления данных слов в тюркских литературных произведениях.

Часть представленных мной в данной статье слов перешла из тюркского языка в другие языки, а определённая часть употребляется в других тюркских языках и диалектах тюркского языка. Некоторые из этих слов встречаются в произведении Махмуда Кашгари "Диван лугат-ит-тюрк" и в эпосе "Китаби-Деде Коркуд".

Rəyçi: prof. Elbrus Əzizov